

інколи зазначається у літературі, історичне дослідження влади послідовно відображає ці рівні¹. Тривалий період дослідження влади мало лише характер загального описання цього явища. З початку 60-х років минулого століття, здебільшого у радянській літературі, з'явилося багато досліджень влади на її структурно-функціональному рівні і в цьому аспекті досліджувалися питання про її сутність. Але останнім часом на перше місце у поглядах на владу виходить її соціальна цінність, спрямованість її використання на здійснення суспільно корисного впливу, відповідність спільним інтересам. Саме у цьому аспекті, на нашу думку, і має розглядатись влада — як феномен що відображає механізм упорядкування відносин у межах різних рівнів суспільної організації. Вже виходячи з такого розуміння мають бути оцінені владні інституції та вибудована публічно-правова складова в сучасному суспільстві. Щодо цього неабияке значення поряд із з'ясуванням оптимального співвідношення публічно-правових та приватно-правових засад матиме визначення принципів співвідношення підсистем публічної влади, механізмів її взаємодії, що в цілому складає широке поле для наступних наукових пошуків у цій сфері.

¹ Див.: *Пастухов В. Б.* Политическая власть в социалистическом обществе: сущность и облик (гносеологический аспект исследования): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Киевский гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. — С.16-17.

Н. П. Осипова, доктор філософських наук, професор. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

Соціальна ефективність права: онтологічні проблеми

Право існує для забезпечення оптимального рівня соціальних відносин і сприятливої для суспільства форми їх змін. Відповідно до цього можна стверджувати, що чи не найважливіший аспект дослідження і практичного розуміння значущості права є оцінка його соціальної ефективності, яка виводиться через розкриття онтологічного змісту соціальної ефективності права.

За усталеною науковою думкою під онтологією розуміють учення про буття, головними аспектами якого є проблеми сутності речей та умов їх існування¹. Стосовно соціальної ефективності права ці проблеми зводяться до таких положень:

- соціальна ефективність права виступає як окреме явище щодо інших суспільно-правових явищ;
- умовою буття соціальної ефективності права є взаємодія її з іншими правовими і соціальними реаліями;
- соціальна ефективність права є ланкою єдиного соціального і правового цілого;
- буття соціальної ефективності права має власну логіку змін, що, в свою чергу, впливає з основоположних засад спів-

¹ Див.: *Смирнов Г. А.* Онтология и теория: две парадигмы знания // *Общественные науки и современность.* — 2003. — № 6. — С. 140-143.

відношення активності права і реальних соціальних змін під впливом цієї активності.

Із загальнотеоретичної точки зору пануючим є погляд, що буття завжди постає як кінцева категорія будь-якого явища¹. Але дане положення не знімає питання про особливості буття і його умови. Буття соціальної ефективності права виступає не як буття в собі, оскільки таке буття втілює в собі можливість його розгортання. Соціальна ефективність є уже фактично розгорнутою можливістю впливу права на стан суспільних відносин. З цього випливає, що механізм пізнання суті соціальної ефективності права має базуватися на вияві і оцінці наявних соціальних фактів, які існують поза межами права, але в той же час містять у собі його оцінку.

Що стосується умов буття соціально ефективного права, то вони виявляють себе у формах того впливу, що його може здійснювати право на стан соціальних відносин суспільства.

Першою і визначальною формою впливу є інтеграція під дією права соціальних утворень та їх взаємодія з метою реалізації через них всієї сукупності прав і свобод особистості. Другою формою виступає контроль і узгодження соціальної поведінки людей на основі дотримання ними тих ролей, які не лише визначені конкретними обставинами, але й свідомо обрані ними. Третьою формою є безпосередня регуляція соціальних відносин. При цьому мається на увазі не примус, а соціальне стимулювання нових форм суспільних відносин, упорядкування того, що уже випробуване у суспільній практиці як соціальна цінність. Четверта форма впливу права — забезпечення ним суспільно необхідних охоронних дій. Причому охорону слід розуміти, з одного боку, як безпосередній правовий захист соціальних інтересів громадян, соціальних груп й всього суспільства, а з другого — як стимулювання таких соціальних дій, наслідком яких було б зміцнення існуючих суспільних відносин і нейтралізація тих соціальних тенденцій, що загрожують їм. Нарешті п'ятою формою виступає соціальна комунікація. Особливу і все більшу роль у ній відіграє соціальна інформація. Зважаючи на тенденцію перетворення сучасних суспільств на такі, що функціонують за законами інформації, тобто за законом передачі

¹ Див.: Гегель Г. В. Наука логики. — М.: Соцэкгиз, 1937. — 658 с.

одним об'єктом своїх якостей іншому об'єктові, можна було б говорити за певних умов про самостійну інформаційну форму буття соціальної ефективності права.

Якщо продовжити розгляд і брати діяльнісні аспекти буття соціальної ефективності права, то ця ефективність є не чим іншим, як соціальними функціями права в дії. Зв'язок соціальної ефективності права з реалізацією його функцій здійснюється декількома шляхами.

По-перше, шляхом легітимації тих соціально-економічних, соціально-політичних та духовних аспектів життя, що потребують правового регулювання. Цей шлях є особливо актуальним у сучасних умовах соціально-економічних і соціально-політичних трансформацій суспільства. По-друге, через фіксацію соціальних механізмів впливу права на соціальні інтереси та суспільну поведінку людей; забезпечення такого зв'язку соціальної ефективності права з функціями права є передумовою вибору ефективних засобів впливу права на соціальну дійсність. По-третє, шляхом використання поняття соціальної ефективності права для вияву, через аналіз соціальних наслідків дії права, рівня реальності самого права як регулятивного інституту.

Значені шляхи, створюючи передумови буття соціальної ефективності права, все ж не дають відповіді на питання, які саме факти стосовно соціальної ефективності права можуть розкрити змістовний аспект цього буття. Але це жодною мірою не зменшує значення такого принципу підходу до соціальної ефективності права, який базується на реалізації його функцій. Навпаки, на перший погляд, є безліч можливостей вияву таких фактів, що в «згорнутому» вигляді несуть у собі можливість дати характеристику соціальної ефективності права. Насправді ж такої безлічі можливостей не існує, оскільки мова йде не про соціальну ефективність конкретних дій певних правових інститутів у конкретній соціальній сфері (в цьому випадку дійсно існує безмежне поле різноманітних фактів), а про соціальну ефективність права стосовно загального стану суспільних відносин у суспільстві. Щоб орієнтуватися у вимогах загальносоціальної ефективності права, необхідно мати вихідну точку для оцінки фактів з точки зору їх значущості в загальній системі соціальної ефективності права. Основою процедури вияву та-

ких фактів, а також підсумкових висновків і пропозицій, які впливають з них, можуть бути лише такі підходи, що базуються на реалізації функцій права. Саме це є фундаментальною засадою оцінки їх цінності.

Ціннісним орієнтиром при вияві і відборі подібних соціально значущих фактів слід вважати такі функції права¹.

Першою і провідною є функція інтеграції соціальних утворень (груп, класів, народностей, суспільства в цілому) і забезпечення оптимальної взаємодії окремих особистостей. Ця функція інтегративна, завдяки їй право у взаємодії з іншими соціальними системами бере участь у досягненні головної передумови існування суспільства — соціальної згоди, захисту прав і інтересів людини, а тим самим і всього суспільства. Без реалізації цієї функції права буття його соціальної ефективності право набуває ознак химерного існування.

З інтегративною функцією права органічно пов'язана регулятивна. Вона полягає в тому, що суб'єкти правовідносин наділяються певною сукупністю прав і обов'язків як стосовно один одного, так і відносно держави, суспільства і окремих його ланок і інститутів. Завдяки цій функції суспільні відносини і їх можливі зміни набувають визначеності і передбачуваності, без чого соціальна ефективність права існувати не може. Одним з головних моментів аналізу буття соціальної ефективності права під кутом зору цієї функції права є вимога, щоб не відбувалася підміна або нівелювання прав і обов'язків різних суб'єктів соціальних відносин, бо тим самим спотворюється діяльнісний простір прояву соціальної ефективності права.

Суспільні відносини перебувають під впливом суперечливих соціальних сил. І тому, щоб під впливом цих сил не була порушена суспільна злагода, а регулятивні норми не перетворилися на декларації, право виконує охоронну функцію, яка виявляє себе у захисті суспільних відносин, охороні інтересів громадян, соціальних груп, суспільства в цілому, а також у запобіганні правопорушенням.

Нарешті право виконує комунікативну функцію, тобто функцію забезпечення реальних зв'язків між всіма ланками

¹ Див.: Ланаєва В.В. Социология права. — М.: НОРМА, 2000. — 304 с.

суспільної системи (політичною, економічною, культури, національних відносин) та їх внутрішніми структурними підрозділами, а також окремих громадян у спілкуванні між собою та у взаємодіях між суспільними інститутами та суспільством у цілому.

Оскільки без реалізації кожної із розглянутих функцій права його буття просто неможливе, їх впровадження в життя виступає об'єктивним змістовним аспектом буття і соціальної ефективності права. Функціональний підхід до соціальної ефективності права, що випливає із цієї тези, за загальним правилом, є одним з методів гносеології, тобто теорії пізнання. Але стосовно соціальної ефективності права функціональність виступає одночасно як онтологічна характеристика, атрибут буття. Ця онтологічна особливість випливає з того, що соціальна ефективність права являє собою феномен, який стосується суспільства в цілому і породжений правом у цілому, включаючи і функціональний аспект його існування. Оскільки функції права виступають як характеристика певного призначення права, то відповідно до цього рівень їх здійснення входить в онтологічну характеристику соціальної ефективності права.

Якщо підсумувати взаємозв'язок буття соціально ефективного права з соціальними функціями права, то він об'єктивно спрямований на забезпечення в соціальній дійсності єдності правового і соціального.

Практичним виразом єдності правового і соціального в соціально-правовій дійсності виступає взаємодія природного і позитивного права, завдяки якій вони не лише здійснюють регулятивний вплив на суспільні відносини, але й втілюють у собі певні суспільно необхідні вимоги реалізації цих відносин. Це випливає з того, що, як би не розумілось природне право, воно являє собою вироблену і випробувану людством протягом тисячоліть оптимальну стратегію життя і спілкування людей. У межах цієї стратегії суспільство і пропонує вибір ціннісно значущих варіантів поведінки. З другого боку, право, як реальне суспільне явище, завжди є певною волеустановленістю, і в цій своїй якості воно виступає як позитивне право, особливістю якого є нормативність, гнучкість стосовно соціальних обставин формування і застосування, примус до виконання. Відмова від користування позитивним правом ставить під сумнів саму ре-

гулятивну можливість права як соціального інституту, нехтування ж природним правом веде до свавілля¹.

Єдність природного і позитивного права, як регулятивний фактор фактичного впливу права на стан і розвиток суспільних відносин, з позицій соціальної ефективності права не є якоюсь абстракцією, оскільки вона виявляє себе через правову за формою і соціальну за змістом поведінку конкретних особистостей. Основою цієї єдності є активне прагнення людини до захисту своїх прав і свобод. Це прагнення має діяльну природу.

Кожна людина, хоч яке б місце вона займала в системі соціально-правових відносин, не є стороннім спостерігачем життя. Вона завжди здатна на якомусь рівні відігравати активну роль у формуванні подій, великих чи нібито малих². При цьому виникає суперечність між цією активністю і суспільно необхідною вимогою бути такою особистістю, що зважає на вплив права на її життя. І тут ми підходимо до однієї фундаментальної соціально-правової проблеми.

Логіка онтологічного підходу до аналізу соціальної ефективності права неминуче породжує питання про те, чи є таке соціально-правове явище, через яке, так би мовити, субстанціонально виявляла б себе соціальна ефективність права? Більшість наук на подібні питання відповідають позитивно. Наприклад, економічна наука буквально переповнена поняттями, які відбивають ефективність тих або інших економічних процесів або явищ.

Тенденція, що існує в різних за характером науках, — відображати ефективність за допомогою не просто певних співвідношень, а самостійних понять і відповідних їм явищ, не може обминути і соціальну ефективність права. З методологічної точки зору ключовим моментом у вирішенні цієї проблеми є визнання того, що кожна людина не просто бере участь у формуванні подій, а робить це з оглядом на правову дійсність. Це оз-

¹ Див.: *Тодика Ю. М.* Конституція України: проблеми теорії і практики: Монографія. — Х.: Факт. — 2000. — 608 с.

² Ми стоїмо на точці зору, що малих подій не існує, оскільки сукупність так званих „малих” подій і є буттям суспільства, а великі події виступають як інтегративний вираз малих. Якщо ми бажаємо змін у тому, що вважається великим, необхідно домогтися якісних змін у тому, що на поверхні виглядає як мале.

начає, що всі люди є своєрідними «правознавцями», але не в розумінні професіоналів, діячів певних правових інститутів, а як люди, здатні дати реальну оцінку соціальній ефективності права та її видам, щоправда, не шляхом спеціальних дослідницьких пошуків, а на підставі власного досвіду. Цей досвід — дуже переконливий і вагомий аргумент для оцінки. Таке знання права не засвідчується дипломами й офіційними свідоцтвами, але воно врешті-решт, незважаючи на всі форми соціального опору, вирішує і долю права, і подальші шляхи змін його соціальної ефективності. Чи не найпереконливішим підтвердженням цього є події, що розгорнулися під час виборів Президента України в 2004 році. Глибинною причиною цих подій була недовіра до влади. Ця недовіра не лише відчувалася в суспільстві, а й фіксувалася науковою думкою, про що свідчать дані таблиці.

Т а б л и ц я
Рівень довіри населення України до головних суб'єктів
державної і політичної діяльності

Наведені дані свідчать, принаймні, про три процеси, що охопили суспільство. По-перше, об'єктом недовіри були всі провладні суб'єкти державної і політичної діяльності; по-друге, існувала чітка тенденція зростання цієї недовіри; по-третє, позиція людей ставала все більш різкою, зменшилися коливання в оцінці влади. Щоб зрозуміти, що відбулося в подальшому, найбільш коректним є використання поняття соціально-правового конструкту.

Загальне поняття конструкту, що склалося в сучасній науці, включає в себе таке ставлення до певного явища, на підставі якого виникає не просто якась розумова конструкція, а реальне, діяльнісне ставлення до нього; воно також відбиває той факт, що конструкт є регулятивним механізмом дій кожної людини і стосовно будь-якої ситуації існує свій конструкт¹.

Значення конструкту як «пускового механізму» реальної поведінки людей не збігається з тим, що вона може сказати про своє тлумачення соціально-правових явищ, досить часто вона нічого не може говорити, оскільки для цього необхідне використання вироблених фахівцями понять. Більше того, нікому не дано повністю відобразити словами все, що входить у систему тлумачення соціально-правової дійсності, яка спонукає певного суб'єкта до конкретних дій. Але все це жодною мірою не принижує фундаментального значення соціально-правових конструктів, тобто конструктів, породжених соціальною дійсністю, яка має регулюватися правом та діяльнісним ставленням до цієї дійсності.

Незважаючи на індивідуальну форму виникнення й існування соціально-правових конструктів, їх глибинне джерело криється у соціально-правовій дійсності. Наприклад, конструкти, налаштовані на «тінізацію» підприємницької діяльності, викликані до життя, попри особистісні якості підприємців, головним чином тим, що передбачені нормативними документами податкові вимоги, якщо їх виконувати до останньої букви, дуже часто здатні перетворити підприємця, особливо малого чи середнього, на жебрака. Іншими словами, кожна людина за певних обставин вимушена, спираючись на певні соціально-правові конструкти, долати соціально-правові ситуації.

Соціально-правова ситуація — це таке реальне співвідношення правового і соціального в конкретних відносинах між людьми, породжених суспільством або викликаних до життя певною особистістю, яке потребує досягнення взаємоузгодженості між правовим і соціальним. Носієм соціально-правової ситуації можуть бути як значущі суспільні, так і нібито невеликі явища особистого плану. Наприклад, коли посадовець почав говорити про труднощі виконання справи, заявник, не входячи в справжні труднощі і зовсім не знаючи цього посадовця, на

¹ Див.: *Келли Дж.* Теория личности. — СПб: Речь, 2000. — 249 с.

підставі свого і своїх близьких певного досвіду витлумачив ситуацію так: «Треба дати», бо інакше справа не зрушиться з місця або зрушиться не в той бік. Тлумачення ситуації заявником на підставі попереднього безпосереднього досвіду і є дещо шаржованим прикладом соціально-правового конструкту, відповідно до якого і вирішив діяти цей заявник. У схожій ситуації в іншої людини може існувати інший конструкт, якщо людина налаштована на беззастережну реалізацію своїх прав, як, наприклад, власник свідоцтва № 1 на право приватної власності на земельну ділянку на території Харкова. Він не давав хабара, боровся два роки і домогся справедливого правового вирішення. Цей конструкт, безумовно, теж виник не на пустому місці, а спирається на певний досвід законного вирішення подібних «гарячих» справ. Той з двох наведених типів соціально-правових конструктів, який перемаже в масовій поведінці (і попередньо в масовій свідомості), той і буде проявом та оцінкою соціальної ефективності права.

Повертаючись до подій під час виборів Президента України у 2004 році, можна зробити висновок, що їх сутність полягає в тому, що на зміну масово поширеним соціально-правовим конструктам людей, які були налаштовані на покору перед неподобствами влади, пануючими в суспільстві, прийшли соціально-правові конструкти, що спираються на справжню реалізацію прав людини і повагу до них. Це був переворот у діях і прагненні до таких соціально-правових наслідків цих дій, які б відповідали правам людини, тобто в пануючих у суспільстві соціально-правових конструктах.

Із сказаного випливає, що незалежно від того, визнає хтось їх існування чи ні, в реальному житті існують соціально-правові конструкти як різновид такого тлумачення дійсності, що виявляє себе в діях і передує їм. Узагальнюючи, можна сказати, що будь-яка дія кожної людини в сфері відносин, що мають регулюватися правом, спрямовується певним конструктом. Соціально-правовий конструкт, таким чином, це форма такого випереджачого розуміння і тлумачення соціально-правових явищ, що виникло на підставі досвіду і приводить до сталої поведінки або конкретних дій відповідно до цих тлумачень.

Як суспільний феномен соціально-правовий конструкт внутрішньо суперечливий. З одного боку, тією мірою, якою лю-

дина може тлумачити соціально-правові обставини і відповідно до цього будувати свою соціальну поведінку, вона здатна обмежити панування цих обставин, а з другого — обране тлумачення і поведінка, що відповідає йому, може перетворити її на раба цих обставин і призвести до руйнівних наслідків. Вихід із цієї суперечності полягає в підході до конструктів виключно з позицій прав людини.

В механізмі формування суспільно впливових соціально-правових конструктів, спрямованих на реалізацію прав людини, одне з ключових місць належить територіальним громадам, оскільки в них люди пов'язані між собою конкретними спільними обставинами життя і сформованими на підставі безпосередніх контактів нормами реальної поведінки. Такий яскравий приклад, як антімафіозна культурна революція в Палермо (Італія), що завершилася руйнуванням *омегта* (закону мовчання) як провідного соціально-правового конструкту у повсякденній поведінці сицилійців, засудженням 108 убивць та 362 членів мафії і розгромом мафіозних структур, культурним відродженням міста, свідчить про ключове місце в усіх цих змінах громади міста та місцевих органів влади та самоврядування¹. Їх домінуючу роль у формуванні нових соціально-правових конструктів обумовили головні напрямки діяльності цих владних структур: опора на найбільш ініціативні і мужні верстви міської громади при руйнуванні принципу «мовчання»; боротьба з масовою байдужістю і перетворення всієї громади на активного суб'єкта антімафіозної революції; безумовне дотримання законності і забезпечення її здійснення «чистими руками»; реальні соціальні і культурні перетворення: повернення місту статусу туристського центру, перебудова на користь всіх жителів системи освіти, різке зменшення в місті безробіття; демократизація системи місцевого самоврядування тощо.

Разючі зміни в соціальній ефективності права і пов'язані з цим зміни обумовили інтерес світової громадськості до антімафіозних перетворень у Палермо.

¹ *Ло Датто Энцо*. Антімафіозна культурна революція в Палермо // *Организована преступность: терроризм и коррупция: криминологический ежеквартальный альманах*. — Вып. 1. — М.: Юристъ, 2003. — С. 87-98.

Розгляд поняття соціальної ефективності права стосовно його онтологічного змісту приводить до декількох висновків. 1. Соціальна ефективність права є не похідним, а самостійним феноменом; відповідно до цього його буття і повинне стати об'єктом самостійного соціально-правового дослідження. 2. Через соціальну ефективність права виявляє свою доцільність буття права. 3. Буття соціальної ефективності права в статистиці неможливе, оскільки вона (ефективність) об'єктивується лише через діяльність, через певну поведінку реальних особистостей. Визначне місце в регулюванні цієї поведінки належить регіональним органам влади і самоврядування. 4. Соціальна ефективність права виявляє себе у формі певного соціально-правового механізму, тобто існування таких взаємозалежностей між правом і соціальними наслідками його впливу, які можуть бути заздалегідь передбачені. 5. Одним із інструментів і вихідних понять, за допомогою якого доцільно аналізувати онтологічні аспекти соціальної ефективності права, може бути соціально-правовий конструкт.